

* * *

In the article the mythopoetic group is observed as soon as symbols in the mythology of the people of the world. The Author is trying to compare the place of mythology in Greek,

Indian and Kazakh people's mind, also to give definition their differences identifies. Also the concept of "saint symbols" is watching up throuont the method of comparative.

С. Ж. Жуанышпаева

ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАНЫММЕН БАЙЛАНЫСЫ (Ғ.МҰСТАФИННИҢ «ДАУЫЛДАН КЕЙІН» РОМАНЫ БОЙЫНША)

Этнолингвистика – белгілі бір тілді сол халықтың этногенезі, тұрмыс салты мен әдет-ғұрпы, күнделікті тіршілігі, басқа халықтармен тарихи-мәдени байланысы, материалдық және рухани мәдениеті тарихымен тығыз байланыста зерттейтін тіл білімінің жаңа салаларының бірі.

«Кез келген этностың тілінде оның басып өткен бүкіл ұзақ өмірінің өрнегі жатыр. Оның кейбір нұсқасы бүгінгі ұрпаққа тас мүсіндер мен жартастарға қашалған жазулар арқылы ескі архитектуралық ескерткіштер мен ғимараттар арқылы жетуі мүмкін. Бірақ, бұлар өткен мәдени рухани өмірдің мың да бір елесі ғана, ал этностың шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы оның тек тілінде ғана сақталады»- деген Ә. Қайдар пікірін [1, 34-б.] басшылыққа ала отырып, тіліміздегі топонимдерді лингвомәдени тұрғыдан зерттеу – бүгінгі таңда ономастиканың келелі мәселелерінің біріне айналып отыр. Әсіресе, ұлттық топонимия этникалық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан жер-су атауларын жүйелеу арқылы халықтың қоршаған ортаға көзқарасы, дүниетанымы, этикалық дәстүрі, эстетикалық талғамы, ұлттық психологиясы, тұрмыс - салты, әдет - ғұрпы мен танымы туралы мағлұмат алуға, яғни ұлттық этнографияның пішім - бейнесін толық аңғаруға болады.

Әрбір географиялық атаудың ішкі формасының пайда болуына себепші болған лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды қарастыру барысында оним мен ақиқат шындықтың бейнесі аралық ұштастық анықталады. Онимнің апелляттивтік негізінің денотаттық, коннотаттық, сигнификаттық т.б. мағыналық құрылымының өзіндік сипаты арасындағы байланыс сараланады. Бір халықтың таным әлемінің индивидуалдық сипаты мен ұлттық таным арасындағы сабақтастық, олардың әрқайсысына тән өзіндік белгілер т.б. тілдік құбылыстардың сан

алуан қыры айқындалады. Өйткені тілдік таңба ретінде халық объектінің түрін, түсін, пішінін, көлемін көзбен көру арқылы қабылдаған. Бұл қабылдауда ұлттық нышандар болады. Олар тіл иесінің көркем ойлау жүйесінің нәтижесі ғана емес, ұлт тіршілігінің барлық саласын қамтитын этномәдени құбылыс, тілдік деректер. Демек, лингвомәдениеттанымдық аспектіде анықталатын тілімізде қолданылып жүрген жер-су атаулары жалпы халықтың өмір сүрген әр кезеңінен ақпарат жеткізетін тарихи, мәдени және рухани әлеуметтік сипат арқалаған тілдік бірліктер деп те, қазақтың таным әлемі мен ат қою дәстүрі аралық қатынасты танытатын тіл деректері деп те санауға болады.

Ұлттық топонимдердің сипаты тек тілдік фактілермен ғана ерекшеленбейді, сонымен қатар белгілі бір аймақтық физикалық, географиялық жағдайына, жергілікті халық өмірінің этникалық мәдени ерекшеліктеріне және сол аймақтың әлеуметтік тарихына байланысты қалыптасқан себептермен де ерекшеленеді. Кез келген аймақтың топонимиясын зерттеуде дәстүрлі түрде үшке бөліп қарастыру дағдысы қалыптасқан:

1. Географиялық фактор;
2. Этнографиялық фактор;
3. Тарихи-әлеуметтік фактор.

Ғ.Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романының ономастикалық кеңістігіне жер-су, ру, ел, тайпа аттары да енеді. Шығарма тілінің топонимиялық кеңістігі көркем туындыда өрбитін оқиғаға сай жазушы тарапынан таңдалынып алынған нақты өңірдің жер-су атауларына негізделеді. Ғ.Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романына негізінен Қарағанды өңірінде кездесетін топонимдер арқау етіледі. Ғ.Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романындағы топонимдерді үш топқа бөлуге болады:

- белгілі субъект немесе субъектілермен байланысын білдіретін топонимдер;

- белгілі объект немесе объектілермен байланысын білдіретін топонимдер;

- объектінің сын-сипатын білдіретін топонимдер.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде ауылдың аты сол елді мекенде өмір сүрген атақты байдың немесе ауыл ақсақалының құрметіне қойылатыны мәлім. Шығармада *Мақаш қорығы*, *Мақаш құдығы*, *Мақаш қыстағы*, *Шерубай*, *Бабатай*, *Таласбай ауылы*, *Құлымбет*, *Нұрбай*, *Жылқыбай ауылы* сияқты топонимдер соның айғағы.

«*Мақаш қорығы*» атауына тоқталатын болсақ:

«*Мақаш қорығының*» айналасы ат шаптырым кең қорық. Шабын ат бойы өседі. Көпене мен көпене арасы есік пен төрдей, шошақ маялар арасы арқан бойы болады. «*Мақаш қорығының*» ең шұрайлы, *Мақаш пен Шәкеннің шауып жүрген жері*. Енді бөліске түседі. [2, 45-б.].

Қорықтардың жайылымға қатысты мағынасының өзін қазақтың мал шаруашылығын ұйымдастыру сипатынан іздеу қажет деп ойлаймыз. Бұған дәлел ретінде бұрынғы Қостанай, Павлодар уездерінде қорықтардың болғандығын айғақтайтын деректерді келтіре кетуді жөн көрдік. Қостанай уезінде XIX ғасырда «әр қыстаудың жанындағы шалғындар, жалпы шөбі шүйгін жерлерді ауыл болып малдың таптап кетуінен қорғаған, сондықтан мұндай жерлерді», «қорық жер» деп атаған.

Келтірілген дерек негізінде құрамында «қорық» сөзі кездесетін жер-су аттарының барлығын бірдей қазіргі мағынасындағы қорық сөзі тұрғысында ғана емес, «бұрынғы қоршалған жайылым, шабындық» деген мағынасында да саралау қажет деп тұжырым жасаймыз. Осы тұрғыдан келгенде Мақаш қорығы топонимінің фондық негіздеріне шаруашылық қажеттіктерден туындағын табиғи жағдайларды сипаттауды, қазақ халқының мал шаруашылығын жүргізу ерекшеліктерін айшықтауды, халықтың табиғатты тану арқылы оны тиімді пайдалануды жатқызуға болады.

Көркем шығармада сонымен қатар автордың өзі берген сипаттамасы да орын алады. Бұл Мақаш құдығы, Мақаш қорығын романдағы кейіпкер есімімен аталғанын шығарма сюжетінен – ақ білуімізге болады. Қаламгер қарт туралы шығармасында жан-жақты айтады:

...Көктің көлінде қымыз екеш қымызды есепсіз бермейтін сарабал Шәкеннің Мақашқа бере беруі де, Мақаштың сұрай беруі де есепсіз емес-ті. Мақаш ру басы, кезінде болған кісі. Қартайған шағында байлық пен биліктен бірдей айрылып, ата-аруағын, сақал ағын саудалуға

кірісті. Мал кеткен соң жер де кетті. Мақаш қорығы аталатын кең бидайық, Мақаш құдығы аталатын сүтті құдық Шәкен атына әзір көшпесе де, Шәкеннің пайдасына көшіп болған [2, 48-б.].

Топоним семантикасы географиялық объектінің түрін, объектінің орнымен басқа объектіге қатысын да көрсетеді. Мұнда топоним құрамындағы жалпыхалықтық географиялық термин объектінің түрін көрсетіп қана қоймайды, топонимнің негізгі сипаттамасын жасауға қатысады және объектінің сын-сипатын да танытады. Мысалы: *Қымыздықты сай*, *Итжон*, *Көкөзек*, *Қызылжар*, *Құмкөл Майөзек*, *Күйгенжар*, *Мыңшұқыр* т.б.

Қандай да болмасын шығармадағы оқиға белгілі бір жер, көл, ру, ел атауларымен байланыстырыла суреттеледі. Сондай-ақ әрбір жер-су атауының өзіндік туу тарихы да бар. «Дауылдан кейін» романында елді-мекендердің тарихи атауларымен қатар, кейін қалыптасқан көбіне орыс империясы кезінде таңылған атаулар қатарласа кездеседі. Мысалы: *Петропавл – Қызылжар*, *Қызылорда – Ақмешіт*, т.с.с.

Кез келген тілдің лексикалық қорының негізгі қабатын жалқы есімдер құрайды. Жалқы есімдерсіз адамзатта да қарым-қатынас болуы мүмкін емес. Белгілі ғалым-топонимист Э.М.Мурзаев бойынша: «Қазіргі әлемдегі географиялық атауларсыз елестету мүмкін емес. Пошта, телеграф, темір жолдар өз қызметтерін тоқтатады, ұшақтар әуежайда, кемелер аты жоқ кемелер тоқтайтын жерлерде тұрып қалған болар еді. Ал газеттер жер шарының әр жерінде болып жатқан оқиғаларды қалай жеткізер еді?» [3, 100-б.]. Бұл ойды әрі қарай дамытып, кісі аттары, жануарлар, ғарыш, планеталар, шығармалар атауын да атауға болады. Бізді қоршаған дүниелерді ажырату үшін тілімізде осы қызметте ерекше жұмсалатын сөздер бар. Мұндай сөздер заттарды, ұғымдарды, құбылыстарды ажырататын жалқы есімдер болып табылады.

Ұлттық топонимия қазақ халқының эволюциялық даму үстіндегі дүниетанымының, салт-дәстүрінің нақтылы көрінісін беретін рухани мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігінің ізін танытатын, уақыт ағымындағы үлкен тәжірибемен екшеленген материалдық мәдениеті негізінде қалыптаса келіп, көптеген зерттеулер тарапынан қолдау тапқан «атау дегеніміз мәдениеттің туындысы және көрінісі» деген қағиданы нақтылай түседі [4, 25-б.].

Жалқы есімнің тілдік таңба ретіндегі өзіндік ерекшелігіне орай топонимдердің семантикасы да өзін жалқы есімдерден ажыратып көрсететін ерекше белгілерге ие. Жалқы есімнің семан-

тикасы деп негізінен экстралингвистикалық сипаттағы оның құрамдас компоненттерінің тіркесімін ұғынамыз, жалқы есімнің семантикасы ақпараттан жинақталады, ал ақпарат тілдік, сөйлеу және арнайы ономастикалық функциялардан, стилистикалық және эстетикалық маңыздылықтардан құралады.

Тіліміздегі жалқы есімдердің өн бойында лингвоелтанымдық, лингвомәдениеттанымдық потенциал бар. Олардың көмегімен өлкетанымдық ақпарат алуға, туған жерге, ана тілге деген сүйіспеншілік тудыруға болады. Сондай-ақ, әр жазушы өз шығармасын жазу барысында жер-су аттарын өзінің туған жерінен немесе балалық, жастық шағы өткен жерінен алатын сияқты. Қазақ жазушысы Ғабиден Мұстафин «Дауылдан кейін» романындағы қолданған жер-су аттарында оның туған жері мен жастық шағы өткен жерлер кездеседі. Сонымен қатар көркем мәтіндегі суреттелген жайттар өзі өмір сүрген дәуірінің деректі шежіресінен алынған. Ономастикалық атаулар қаламгердің өскен ортасы мен дүниетанымы тұрғысынан ұлттық болмысқа негізделген. Әсіресе бұл ретте көркем шығармадағы жалқы есімдер – поэтонимдердің, соның ішінде топонимдердің орны бөлек. Мысалы, *Қараганды, Шарықты, Шерубай, Нұра, Құмкөл, Асанқайғы болыстарында болдым* [2, 106-б.].

Қазақ ономастиканы жалқы есімдердің жиынтығында көшпелі мал шаруашылығымен байланысты мәдени-образдық жиынтық беретін қосымша мағыналары семиотикалық тұрғыда бекітілген. Қазақ этносының шаруашылық ішіндегі осы бір негізгі дәстүрлі типімен байланысты ұлттық – мәдени семантика көптеген қазақ топонимдерінде орын алған: *Түбек, Асанқайғы, Қымыздықты сай, Көкөзек*, т.б.

Халықтың ұлттық танымын «кіндік кесіп, кір жуған» ата жұртының әр нүктесіне, географиялық объектіге берген атаулары арқылы анық байқауға болады. Мұның өзі ұлттық таным мен жер-су атаулары арасында үзілмейтін байланыс барлығын білдіреді. Кез келген жер мен суға берілген атау - көнеден хабар бере алатын тарихи мұра болып табылуы да сондықтан болар.

Тілдің ономастикалық жүйесі толық әрі жеткілікті шамада этностың тілден тыс өмір шындығы мен ұлттың болмысын бейнелейді, яғни, қазақ тіліндегі жалқы есімдер жүйесі халықтың ұлттық бейнесін көрсете алады, халықтың дүние көрінісі атауларда жинақталады. Басқа бір қырынан алғанның өзінде кез келген лингвомәдени тұрғыдағы болмыс белгілі бір дәрежеде күрделі диалектикалық өзара байланыс тілдік берілім және ұласу арқылы іске асады, өйткені жер-судың тілдік бейнесі белгілі бір дәуірге тән ойлау-сөйлеу қызметінің тәсілін рухани, мәдени және ұлттық құндылықтарын көрсетеді.

1. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі, 1998. –304.

2. Ғ.Мұстафин «Дауылдан кейін» Алматы. Жазушы, 1982. –390-б.

3. Мурзаев Э.М. Тюрские географические названия. – Москва, 1996. –153с

4. Керимбаев Е.А. Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен: Автореф. д.ф.н. Алма-Ата., 1992. –48 с.

В данной статье рассматриваются поэтонимы, топонимы .

Onomastical names of different places which are meet in literature are considered in this article.

Н. Ю. Зуева

АКТУАЛИЗАЦИЯ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА И ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ДЕФОРМАЦИИ ЗНАЧЕНИЙ

Существует довольно много работ, посвященных речевым приёмам комического. Представляется, что понятие иронии шире, чем понятие комического: кроме случаев языковой игры существует много средств выражения явного и скрытого авторского иронического отношения, которое в ряде случаев указывает и

на иронический подтекст повествования в целом. В данной работе мы хотим определить некоторые словообразовательные возможности выражения иронии.

Основной способ выражения иронии словообразовательными средствами — актуализация словообразовательной структуры слова, ее